

Νικόλαος Α. Πέτσας

Ο ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ

ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΕΡΓΟ
ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ
ΤΟΥ ΑΛΙΚΑΡΝΑΣΣΕΩΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΖΗΤΗ
Θεσσαλονίκη 2010

Κάθε γνήσιο αντίτυπο φέρει την υπογραφή του συγγραφέα

ISBN 978-960-456-239-8

© Copyright, 2010, Εκδόσεις ΖΗΤΗ, Ν. Α. Πέτσας

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του ελληνικού νόμου (Ν.2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής άδειας του εκδότη κατά οποιοδήποτε τρόπο ή μέσο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Φωτοστοιχειοθεσία

Εκτύπωση

Βιβλιοδεσία

Π. ΖΗΤΗ & Σια ΟΕ

18ο χλμ Θεσ/νίκης-Περαίας

Τ.Θ. 4171 • Περαία Θεσσαλονίκης • Τ.Κ. 570 19

Τηλ.: 2392.072.222 - Fax: 2392.072.229 • e-mail: info@ziti.gr

**ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΖΗΤΗ**

www.ziti.gr

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ - ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ:

Αρμενοπούλου 27, 546 35 Θεσσαλονίκη

Τηλ.: 2310.203.720, Fax: 2310.211.305 • e-mail: sales@ziti.gr

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ ΑΘΗΝΩΝ - ΕΝΩΣΗ ΕΚΔΟΤΩΝ ΒΙΒΛΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ:

Στοά του Βιβλίου (Πεσμαζόγλου 5), 105 64 Αθήνα • Τηλ.-Fax: 210.3211.097

ΑΠΟΘΗΚΗ ΑΘΗΝΩΝ - ΠΩΛΗΣΗ ΧΟΝΔΡΙΚΗ:

Ασκληπιού 60, 114 71 Αθήνα

Τηλ.-Fax: 210.3816.650 • e-mail: athina@ziti.gr

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ: www.ziti.gr

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο Δημοσθένης έχει αναγνωριστεί ήδη από την αρχαιότητα ως ο κορυφαίος των ρητόρων του αρχαίου ελληνικού κόσμου. Ο Διονύσιος, μαζί με τον [Λογγίνο] και τον Δημήτριο, αποτελούν τους σημαντικότερους ίσως εκπροσώπους της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνικής κριτικής. Παρουσιάζει, λοιπόν, εύλογα ενδιαφέρον η κριτική που ασκεί ο Αλικαρνασσεάς στον μεγάλο Αθηναίο ρήτορα. Την απουσία, ωστόσο, τόσο στην ελληνική όσο και στην διεθνή βιβλιογραφία μιας μονογραφίας με αντικείμενο τον τρόπο παρουσίασης του *ρήτορος* έρχεται εν μέρει να καλύψει η παρούσα εργασία. Βάση της είναι πρωτευόντως το ίδιο το έργο του Διονυσίου και δευτερευόντως η υπάρχουσα σχετική –ξενόγλωσση ως επί το πλείστον– βιβλιογραφία, η οποία μελετήθηκε, κατά το μέτρο του δυνατού, εξαντλητικά και κατά περίπτωση αξιοποιήθηκε δεόντως.

Η πρωτοτυπία του θέματος και η ενασχόλησή μου με δύο τομείς που παρουσιάζουν, κατά την κρίση μου, πολύ μεγάλο ενδιαφέρον, την λογοτεχνική κριτική και την ρητορική, αποτέλεσαν τον βασικό και καθοριστικό παράγοντα για την συγγραφή αυτής της πραγματείας. Ενισχυτικά συνέβαλε και η μελέτη κατά την διάρκεια των μεταπτυχιακών σπουδών μου του *Περί Θουκυδίδου*, του εκτενούς δοκιμίου που αφιέρωσε ο Διονύσιος στην κριτική του κορυφαίου Έλληνα ιστορικού. Το βασικότερο ίσως πρόβλημα που αντιμετώπισα σχετίζεται με την πρόσβαση στην σχετική ξενόγλωσση βιβλιογραφία, λόγω της απουσίας πολλών ειδικών –και σπάνιων ενίοτε– έργων και περιοδικών από τις συλλογές των ελληνικών βιβλιοθηκών. Καταβλήθηκε, ωστόσο, ιδιαίτερη προσπάθεια να συγκεντρωθούν τα σχετικά δημοσιεύματα, είτε με αγορές βιβλίων μέσω ηλεκτρονικών βιβλιοπωλείων, είτε με παραγγελίες άρθρων μέσω της Μονάδας Ηλεκτρονικής Πληροφόρησης και Διαδανεισμού του Α.Π.Θ., είτε με πολλά ταξίδια στο εξωτερικό, είτε με την συνδρομή γνωστών και φίλων, που σπούδαζαν ή εργάζονταν σε ξένα πανεπιστήμια. Η προσπάθεια αυτή ήταν και χρονοβόρα και δαπανηρή, σχεδόν πάντοτε όμως επιτυχής, με μοναδικό αξιόλογο δυσπρόσιτο –ακόμη– έργο την ανέκδοτη διατριβή του P. Costil, *L'esthétique littéraire de Denys d'Halicarnasse. Étude sur le classement et la doctrine des Opera rhetorica*, Paris 1949.

Τα δημοσιεύματα που αποκτήθηκαν δεν σχετίζονταν πάντοτε άμεσα με το θέμα της προκειμένης μελέτης, γεγονός αναπόφευκτο, καθώς ο τίτλος πολλές φορές είναι παραπλανητικός. Η εύλογη αρχική απογοήτευση, ωστόσο, ήταν παροδική μόνο, γιατί ο πνευματικός μόχθος ενός συγγραφέα δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται ποτέ χρηστικά, ως χώρος αλίευσης παραπομπών για επίδειξη ευρυμάθειας, αλλά ως πηγή γνώσης, αφετηρία προβληματισμού και ερέθισμα κριτικής σκέψης. Από την άποψη αυτή, τα σχετικά δημοσιεύματα, παρά την απουσία τους από τις υποσημειώσεις και την βιβλιογραφία, συνέβαλαν εμμέσως και επωφελώς, το καθένα με τον δικό του τρόπο, στο τελικό αποτέλεσμα της εργασίας μου.

Από την θέση αυτή αισθάνομαι την υποχρέωση να ευχαριστήσω όσους συνέβαλαν στην ολοκλήρωση της παρούσας μελέτης. Πρώτα πρώτα εκφράζω τις θερμές ευχαριστίες μου στον καθηγητή κ. Α. Χ. Λώλο, που μου υπέδειξε το θέμα της διατριβής, τον Φεβρουάριο του 2004, επέβλεψε με αγάπη και ενδιαφέρον την συγγραφή της σε όλες τις φάσεις της, αφιέρωσε αφειδώς χρόνο για την βελτίωση του τελικού αποτελέσματος με καίριες υποδείξεις και διορθώσεις, αλλά και διεκπεραίωσε με την γνωστή του συνέπεια όσα γραφειοκρατικά προβλήματα αναφύονταν. Εκφράζω, επίσης, τις ειλικρινείς ευχαριστίες μου στους καθηγητές κ. Α. Ρεγκάκο και Ε. Αλεξίου για τις εύστοχες παρατηρήσεις τους στην τελική μορφή του κειμένου. Για την πολύτιμη βοήθειά τους στην απόκτηση δυσπρόσιτου βιβλιογραφικού υλικού ευχαριστώ ιδιαίτερα τους: Νότη Τουφεξή (Cambridge), Ulrike Sale-schke (Leipzig), Nicole Katerina Frigidou (Heidelberg), Χρήστο Α. Λώλο (Würzburg), Γιώργο Καραμανώλη (Ρέθυμνο). Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η συνεισφορά και του συναδέλφου και φίλου κ. Χ. Δίγκα, ο οποίος με αξιοθαύμαστη επινοητικότητα και αποτελεσματικότητα συνέβαλε στην άρση όλων των σχετικών με την σελιδοποίηση και εκτύπωση της παρούσας εργασίας προβλημάτων. Εκφράζω, επίσης, τις θερμές ευχαριστίες μου στον αδελφό μου Πάννη για την παντοειδή ηθική του υποστήριξη καθ' όλη την διάρκεια συγγραφής της εργασίας. Τέλος, ευχαριστώ την Άννα για την πολύτιμη συνδρομή της στην ηλεκτρονική αναζήτηση και παραγγελία βιβλίων, τις οξυδερκείς και βελτιωτικές προτάσεις της και την αμέριστη ηθική της συμπαράσταση. Για τις ατέλειες και τα σφάλματα που υπάρχουν στην εργασία μου είναι αυτονόητο πως μόνο εγώ φέρω ακέραιη την ευθύνη.

Η διατριβή αφιερώνεται στην μνήμη των γονέων μου. Αν ζούσαν, θα τους έδινε μεγάλη χαρά.

Θεσσαλονίκη, Ιούλιος 2008

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ

Στον ανά χείρας τόμο έγιναν ουσιώδεις συμπληρώσεις τόσο στο κείμενο όσο και στις υποσημειώσεις, διορθώθηκαν αβλεπτήματα και αξιοποιήθηκε πρόσθετη βιβλιογραφία, παλαιότερη αλλά και σύγχρονη. Η βασική δομή της εργασίας δεν άλλαξε, με μοναδική προσθήκη στο επίμετρο την μετάφραση των κύριων σημείων του *Περὶ τῆς Δημοσθένους λέξεως*. Το βιβλίο απευθύνεται κυρίως σε φιλόλογους και φοιτητές της Φιλολογίας φιλοδοξώντας να αποτελέσει ερέθισμα για έρευνα και συστηματική ενασχόληση με έναν οξυδερκή κριτικό της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας.

Ουσιαστική στην διαμόρφωση του τελικού κειμένου υπήρξε η συμβολή του καθηγητή κ. Α. Χ. Λώλου. Τον ευχαριστώ και από την θέση αυτή.

Θεσσαλονίκη, Σεπτέμβριος 2010

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Προεισαγωγική παρατήρηση.....	13
α. Σύσταση της προκείμενης εργασίας.....	13
β. Η ως τώρα σχετική έρευνα.....	14
γ. Μεθοδολογία ανάπτυξης του θέματος.....	16
δ. Σύντομη ανάλυση των μερών που συνθέτουν την παρούσα εργασία.....	18

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

Α' ΕΝΟΤΗΤΑ: ΓΕΝΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ.....	22
• Βίος και έργα του Διονυσίου.....	22
A. Βίος του Διονυσίου.....	22
• Πηγές.....	22
• Βιβλιογραφία.....	22
• Βιογραφικά στοιχεία.....	23
1. Γέννηση – σπουδές.....	24
2. Μετάβαση στην Ρώμη.....	25
3. Επαγγελματική δραστηριότητα του Διονυσίου στην Ρώμη.....	27
4. Λοιπή πνευματική δραστηριότητα του Διονυσίου στην Ρώμη.....	32
5. Η λατινομάθεια του Διονυσίου.....	35
6. Η πιθανολογούμενη επιστροφή του Διονυσίου στην γενέτειρά του. Το τέλος.....	36
B. Έργα του Διονυσίου.....	37
• Βιβλιογραφία.....	37
• Εργογραφία.....	38

Β' ΕΝΟΤΗΤΑ: ΕΙΔΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ	44
• Το ρητορικό σύστημα του Διονυσίου ως βάση της κριτικής του στον Δημοσθένη.....	44
• Εισαγωγικά στοιχεία	44
• Ο <i>πραγματικός</i> τόπος του Δημοσθένη	45
• <i>Λεκτικός</i> τόπος	56
1. α. <i>έκλογή τῶν ὀνομάτων</i>	56
β. <i>σύνθεσις</i>	64
γ. <i>σχήματα</i>	76
δ. <i>ἀρεταὶ τῆς λέξεως</i>	86
2. <i>Χαρακτήρες τῆς λέξεως</i>	107
• Ὑπόκρισις.....	122
• Ο <i>ῥυθμὸς</i> στον ρητορικό λόγο του Δημοσθένη.....	134
• Συμπεράσματα Β' Ενότητας	141

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΗ ΕΞΕΤΑΣΗ

Α' ΕΝΟΤΗΤΑ: Ο Διονύσιος κρίνει θετικά τον Δημοσθένη	145
• Υπεροχή του Δημοσθένη.....	145
1. Εισαγωγή του <i>Περὶ τῶν ἀρχαίων ῥητόρων</i> 4	
2. <i>Ἰσαῖος</i> 20	
3. <i>Περὶ Δεινάρχου</i> 1	
• Συγκριτική υπεροχή του Δημοσθένη.....	147
1. <i>Λυσίας</i> 28	
2. <i>Περὶ Θουκυδίδου</i> 53	
3. <i>Περὶ Δεινάρχου</i> 8	
• Καθολική υπεροχή του Δημοσθένη.....	159
1. <i>Α' Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀμμαῖον</i> 2	
2. <i>Περὶ τῆς Δημοσθένους λέξεως</i> 51	

3. <i>Περὶ Θουκυδίδου</i> 55	
4. <i>Περὶ Δεινάρχου</i> 6	
• Συμπεράσματα Α' Ενότητας.....	164
Β' ΕΝΟΤΗΤΑ: Ο Διονύσιος (επι)κρίνει τον Δημοσθένη	166
1. <i>Λυσίας</i> 4	
2. <i>Λυσίας</i> 6	
3. <i>Ἰσαῖος</i> 4	
4. <i>Ἰσαῖος</i> 13	
5. <i>Περὶ τῆς Δημοσθένους λέξεως</i> 54	
6. <i>Ἐπιστολὴ πρὸς Πομπήμιον</i> 2	
• Συμπεράσματα Β' Ενότητας	199
Γ' ΕΝΟΤΗΤΑ: Αξιολόγηση του Διονυσίου γενικότερα ως κριτικού της λογοτεχνίας και ειδικότερα ως κριτικού του Δημοσθένη.....	202

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

• Η δομὴ του <i>Περὶ τῆς Δημοσθένους λέξεως</i>	212
• <i>Περὶ τῆς Δημοσθένους λέξεως</i> . Μετάφραση των κύριων σημείων.....	221
• ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ.....	265
• ΠΗΓΕΣ.....	266
• ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	268
• Ευρετήριο Χωρίων Διονυσίου.....	284
Δημοσθένη.....	290
Ελλήνων Συγγραφέων	291
Λατίνων Συγγραφέων.....	294
νεότερων Συγγραφέων και Ερευνητών	295
Όνομάτων, Εννοιών και Θεμάτων	302
αρχαίων λέξεων	306

- ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ

Ελληνική..... 313

Γερμανική..... 314

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Προεισαγωγική παρατήρηση

Η φιλολογική ενασχόληση με το έργο του Δημοσθένη ξεκίνησε ήδη από τον 3^ο αι. π.Χ., με την καταλογογράφηση των λόγων του από τον Καλλίμαχο, και φτάνει, συστηματική και αδιάλειπτη, ως την εποχή μας.¹ Ο Αθηναίος ρήτορας κατέχει από τον 1^ο αι. μ.Χ. την αδιαφιλονίκητη θέση του μεγάλου ρήτορα της αρχαιότητας.² Στην αναγνώριση και στην παγίωση της ρητορικής υπεροχής του Δημοσθένη, εκτός, φυσικά, από την αξία του ίδιου του έργου του, καθοριστική υπήρξε η συμβολή του Διονυσίου του Αλικαρνασσέως, ρητοροδιδασκάλου, κριτικού της λογοτεχνίας και ιστορικού, που έδρασε στην Ρώμη κατά το β' ήμισυ του πρώτου αιώνα π.Χ. Η συμβολή αυτή προκύπτει ως επακόλουθο της κριτικής που ασκεί στον Δημοσθένη ο Διονύσιος στα κριτικά του δοκίμια και κυρίως στο *Περί τής Δημοσθένους λέξεως*. Την κριτική αυτή παρουσιάζει και αξιολογεί η προκείμενη μελέτη. Προτάσσεται το παρόν εισαγωγικό κεφάλαιο, όπου εξετάζονται τα εξής επιμέρους θέματα:

- α. Σύσταση της προκείμενης εργασίας
- β. Η ως τώρα σχετική έρευνα
- γ. Μεθοδολογία ανάπτυξης του θέματος
- δ. Σύντομη ανάλυση των Μερών που συνθέτουν την παρούσα εργασία

α. Σύσταση της προκείμενης εργασίας

Η παρούσα εργασία διαλαμβάνει την μελέτη της κριτικής του Δημοσθένη, όπως την καταγράφει στο έργο του ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς. Η κριτική αυτή έχει ουσιαστικά ως αντικείμενό της την λέξιν του Αθηναίου ρήτορα, δηλαδή το ύφος του, τον ιδιαίτερο τρόπο της γλωσσικής του έκφρασης, ενώ απουσιάζουν οι αναφορές στο περιεχόμενο των λόγων του

1. Πλήρης βιβλιογραφία για τον Δημοσθένη στο: D. Jackson – G. Rowe, «Demosthenes 1915-1965», *Lustrum* 14 (1969) 7-109, και για την περίοδο μετά το 1965 στο: F. G. Hernández Muñoz, «Demostenes 1965-1997: Repertorio Bibliográfico», *Tempus* 21 (1999) 37-71.

2. Βλ. Lesky, *Ιστορία* 846.

Δημοσθένη. Η αιτιολόγηση της παράλειψης αυτής του Αλικαρνασσεά επιχειρείται στο οικείο κεφάλαιο (*Πραγματικός τόπος* 53-6). Η κριτική που ασκεί στον Δημοσθένη ο Διονύσιος εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο της εκπαιδευτικής του δραστηριότητας στην Ρώμη και γίνεται από καθαρά διδακτική σκοπιά. Πιο συγκεκριμένα, ο Διονύσιος προβάλλει ή επιδιώκει να παρουσιάσει τις αρετές των λόγων του Δημοσθένη, όπως τον εξυπηρετεί στην διδακτική πράξη, ακολουθώντας τις προσφορότερες κατά περίπτωση μεθόδους και υπηρετώντας τον βασικό σκοπό της μίμησης.

Αποφεύχθηκε σκόπιμα η παρουσίαση της κριτικής που άσκησαν άλλοι αρχαίοι συγγραφείς στον Δημοσθένη, όπως και η σύγκριση αυτής με την αντίστοιχη κριτική του Διονυσίου. Η οπτική γωνία μέσα από την οποία κρίνεται ήδη από την αρχαία εποχή ένας επιφανής συγγραφέας είναι συνάρτηση πολλών και ετερόκλητων παραγόντων, οι οποίοι διαφοροποιούνται με το πέρασμα του χρόνου και από κριτικό σε κριτικό. Η πολιτική ιδεολογία, η εποχή, οι γλωσσικές πεποιθήσεις του κρίνοντος, η σκοπιμότητα της κριτικής, το αξιολογικό σύστημα στο οποίο η κριτική εδράζεται είναι ορισμένοι μόνο από τους παράγοντες αυτούς. Η πραγμάτευση της αξιολόγησης του Δημοσθένη συνολικά κατά την αρχαιότητα θα αλλοίωνε αναπόφευκτα τον χαρακτήρα της προκείμενης μελέτης, διευρύνοντας υπερβολικά το υπό εξέταση αντικείμενο, οδηγώντας σε ανομοιογενείς παραβολές αλλά και αναπόδεικτες εικασίες, παρεμποδίζοντας τελικά την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Για τους λόγους αυτούς η εργασία έλαβε τον χαρακτήρα μιας μελέτης για την κριτική που άσκησε μόνον ο Διονύσιος στον Δημοσθένη. Δεν ελλείπουν, πάντως, από την ξενόγλωσση βιβλιογραφία αξιόλογες και προσιτές μελέτες, οι οποίες εξετάζουν εν συνόλω τις σχετικές με τον Δημοσθένη κρίσεις κατά την αρχαιότητα.³

β. Η ως τώρα σχετική έρευνα

Η σχετική με τον Διονύσιο βιβλιογραφία είναι αρκετά πλούσια, ένα μεγάλο μέρος της, ωστόσο, αφορά το εκτενές ιστορικό του έργο, την *Ρωμαϊκήν Αρχαιολογίαν*, για την αξία του οποίου οι κρίσεις των μελετητών δίστανται. Για τα έργα της λογοτεχνικής κριτικής του υπάρχουν λίγες αξιόλογες μελέτες, οι οποίες στηρίζονται κατά βάση στην πολύ ουσια-

3. Βλ. ενδεικτικά, Drerup, *Demosthenes* και Anastassiou, *Wertschätzung*.

στική αλλά χρονικά απομακρυσμένη πλέον μονογραφία του S. F. Bonner.⁴ Πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα η απουσία σχολιασμένων εκδόσεων των έργων αυτών του Αλικαρνασσέα και η επείγουσα ανάγκη ανάληψης του σχετικού εγχειρήματος από τους αρμόδιους με το αντικείμενο μελετητές. Αρκεί να αναφέρουμε το χαρακτηριστικό γεγονός της παντελούς απουσίας αντίστοιχων έργων στην γερμανόγλωσση βιβλιογραφία, με δύο εξαιρέσεις, που απέχουν, ωστόσο, χρονικά μεταξύ τους 168 χρόνια!⁵ Το *Περί τῆς Δημοσθένους λέξεως*, ειδικότερα, υπάρχει μεταφρασμένο και σχολιασμένο στις έγκριτες σειρές Loeb⁶ και Les Belles Lettres.⁷ Άλλη σχολιασμένη έκδοση του έργου δεν υπάρχει, με εξαίρεση την αξιόλογη αλλά πεπαλαιωμένη εργασία του A. G. Becker. Μετάφραση του έργου με πολύ σύντομη εισαγωγή περιλαμβάνει η δυσεύρετη ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία του O. S. Powers.⁸ Μεταφράσεις χωρίων μόνο από το κριτικό δοκίμιο του Διονυσίου για τον Δημοσθένη μπορεί να βρει ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης σε βιβλία ευρύτερου θέματος και γενικότερου περιεχομένου.⁹ Το *Περί τῆς Δημοσθένους λέξεως* έχει ως θέμα της και η διδακτορική διατριβή του J. van Wyk Cronjé,¹⁰ με αντικείμενο εξέτασης ειδικότερα τον σκοπό του έργου, την ένταξή του στο *Περί τῶν ἀρχαίων ῥητόρων*, την χρονολόγησή του και την χρήση του συστήματος των ἀρετῶν τῆς λέξεως ως συστήματος αξιολόγησης στο έργο.

Μελέτη σχετικά με τον τρόπο παρουσίασης του Δημοσθένη μέσα στο σύνολο του έργου του Διονυσίου δεν υπάρχει τόσο στην ελληνική όσο και στην ξενόγλωσση βιβλιογραφία. Το θέμα θίγεται, βέβαια, σε αρκετές επιστημονικές εργασίες, χωρίς, ωστόσο, να επιχειρείται συστηματική εξέταση. Το τελικό συμπέρασμα που εξάγεται σχεδόν πάντοτε είναι ταυτόσημο: ο Αλικαρνασσέας θεωρεί τον Δημοσθένη ως τον τέλειο ρήτορα

4. Bonner, *Literary Treatises*.

5. Πρόκειται για τις σχολιασμένες εκδόσεις του *Περί τῆς Δημοσθένους λέξεως* από τον Becker, *Rednergewalt des Demosthenes*, και του Προοιμίου του *Περί τῶν ἀρχαίων ῥητόρων* από τον Hidber, *klassizistische Manifest*.

6. Usher, *Dionysius of Halicarnassus* I 232-455.

7. Aujac, *Denys d'Halicarnasse* II.

8. Powers, *ON THE STYLE OF DEMOSTHENES*.

9. Αναφέρεται ενδεικτικά το βιβλίο των Russell – Winterbottom, *Ancient Literary Criticism* 307-21, για τα κεφ. 1-7, 8-22, 23, 32 από το *Περί τῆς Δημοσθένους λέξεως*, με ορισμένες, ωστόσο, παραλείψεις.

10. Van Wyk Cronjé, *De Demosthene*.

από άποψη ύφους και ως το ιδανικό πρότυπο για μίμηση. Η θέση αυτή πρέπει να θεωρηθεί ορθή και αναμφισβήτητη, ωθεί όμως στην αβίαστη διατύπωση συγκεκριμένων ερωτημάτων. Γιατί, άραγε, θεωρεί ο Διονύσιος τον Δημοσθένη ως τον καλύτερο ρήτορα, συγκρίνοντάς τον, μάλιστα, με επιφανείς συγγραφείς, ρήτορες, φιλοσόφους και ιστορικούς της κλασικής περιόδου; Πώς τεκμηριώνει την θέση του; Επισημαίνει αρνητικά χαρακτηριστικά ή ατέλειες στο ύφος του Δημοσθένη ή εντέχνως τα αποσιωπά; Οι κρίσεις του Αλικαρνασσεά είναι πάντοτε ορθές ή ενέχουν, ορισμένες φορές τουλάχιστον, το στοιχείο της υπερβολής; Τα σχετικά ερωτήματα μπορούν εύκολα να πολλαπλασιαστούν, όσο προχωρεί η ανάγνωση του διονυσιακού κειμένου και η μελέτη της βιβλιογραφίας. Οι μελετητές έχουν καταφέρει ασφαλώς να ρίξουν φως σε αρκετά σημεία της σχετικής έρευνας. Πολλές πτυχές του υπό εξέταση αντικειμένου έχουν πράγματι διερευνηθεί επιτυχώς, οι κρίσεις, ωστόσο, που έχουν διατυπωθεί, άλλοτε εμπεριέχουν αναμφισβήτητα το στοιχείο της υποκειμενικότητας, ανάλογα με την συγκεκριμένη οπτική γωνία προσέγγισης του θέματος, και άλλοτε πάλι είναι ατελείς, επειδή στηρίζονται στην επιλεκτική παρουσίαση χωρίων από το έργο του Διονυσίου. Η αναγκαιότητα μιας νέας συστηματικότερης θεώρησης του θέματος αποτέλεσε βασικό κίνητρο για την συγγραφή αυτής της μελέτης.

γ. Μεθοδολογία ανάπτυξης του θέματος

Βασική πηγή τεκμηρίωσης αποτέλεσε το πρωτότυπο κείμενο του Αλικαρνασσεά. Οι επανειλημμένες και συνεχείς αναγνώσεις του συνέβαλαν στην διαμόρφωση της κεντρικής ιδέας που διατρέχει την παρούσα εργασία, προσθέτοντας συνεχώς νέα στοιχεία για την κατανόηση του τρόπου σκέψης του Διονυσίου και την αξιολόγησή του ως κριτικού της πεζογραφίας του Δημοσθένη. Η προσεκτική αποδελτίωση του συνόλου του έργου του Αλικαρνασσεά οδήγησε στην καταγραφή ενός πλήθους χωρίων από διαφορετικά έργα, με πυρήνα, όπως είναι εύλογο, το *Περὶ τῆς Δημοσθένους λέξεως*. Το βασικότερο πρόβλημα αποτέλεσε η εύρεση παραμέτρων για την ταξινόμηση των σχετικών εδαφίων, ώστε να εξαχθούν ασφαλή, κατά το δυνατόν, συμπεράσματα και να διατυπωθεί μία ξεκάθαρη, ακριβής, τεκμηριωμένη και αμερόληπτη θέση με εσωτερική ενότητα και συνοχή. Ως προσφορότερο σύστημα κατάταξης, ιεράρχησης και αξιολόγησης των σχετικών με τον Δημοσθένη κρίσεων του Διονυ-

σίου προκρίθηκε το ρητορικό σύστημα¹¹ που ο ίδιος αξιοποιεί στο έργο του. Ασφαλή πυξίδα προσανατολισμού αποτέλεσαν και οι τεχνικοί όροι που ο ίδιος ο Διονύσιος χρησιμοποιεί κατά τον σχολιασμό χωρίων από έργα των κλασικών πεζογράφων.

Η ευρεία χρήση της –ξενόγλωσσης κατά βάση– βιβλιογραφίας είχε επικουρικό ρόλο στην πραγμάτευση του θέματος, φωτίζοντας ορισμένες πλευρές του, οι οποίες αλλιώς θα περνούσαν απαρατήρητες. Καθοριστικό ρόλο, ωστόσο, στην διαμόρφωση των τελικών θέσεων διαδραμάτισε το ίδιο το κείμενο, που αποτελεί τον καθρέφτη, όπου προβάλλει αναλλοίωτο το είδωλο της λογοτεχνικής κριτικής που ασκεί ο Διονύσιος, απαλλαγμένο από τις διαστρεβλώσεις που επιφέρει ενίοτε ο υπερβάλλον κριτικός ζήλος των ερευνητών. Η βιβλιογραφία αντιμετωπίστηκε με κριτικό πνεύμα και καταγράφηκε στις υποσημειώσεις, μόνο εφόσον σχετιζόταν άμεσα με το υπό εξέταση ζήτημα. Γι' αυτό τον λόγο και απομακρύνθηκαν από το τελικό κείμενο παραπομπές που απλώς επαναλάμβαναν ήδη καταγεγραμμένες απόψεις, χωρίς να προσφέρουν κάποιο καινούργιο ή ουσιαστικό στοιχείο. Πρέπει, ωστόσο, να τονιστεί πως όλες ανεξαιρέτως οι φιλολογικές εργασίες αντιμετωπίστηκαν με σοβαρότητα και σεβασμό, ανεξαρτήτως συμφωνίας ή διαφωνίας με τις ιδέες που περιελάμβαναν, όπως αρμόζει σε κάθε πνευματικό δημιούργημα, καρπό ερευνητικής αναζήτησης και διανοητικού μόχθου.

Οι σημειώσεις είναι πολυάριθμες και συχνά αναλυτικές, περιλαμβάνοντας αυτούσια πολλές φορές παραθέματα από τα επιστημονικά έργα και δημοσιεύματα που χρησιμοποιήθηκαν. Με αυτό τον τρόπο λειτουργούν ως αφετηρία προβληματισμού και κριτικής αντιμετώπισης του υπό συζήτηση θέματος για τον αναγνώστη, φέρνοντάς τον σε άμεση επαφή με τις κατά λέξη διατυπωμένες θέσεις των ερευνητών. Επίσης, μέσω της ακριβούς καταγραφής των φιλολογικών θέσεων και επιχειρημάτων αποφεύγονται ενδεχόμενες παρανοήσεις και επιπλέον αίρεται η δυσκολία πρόσβασης στο πρωτότυπο επιστημονικό κείμενο, φαινόμενο συχνότατο δυστυχώς για τα ελληνικά δεδομένα. Όλες ανεξαιρέτως οι παραπομπές έχουν ελεγχθεί ύστερα από παραβολή με το πρωτότυπο κείμενο. Μία διαπίστωση, τέλος, που αξίζει να καταγραφεί είναι πως το πέρασμα

---

11. Το ρητορικό σύστημα του Διονυσίου αποτέλεσε το θέμα της διδακτορικής διατριβής του Kremer, *Rhetorische System des Dionys*. Πρέπει να επισημανθεί το γεγονός ότι ο Γερμανός φιλόλογος στηρίζεται κατά μεγάλο μέρος στην προγενέστερη αξιολογή μελέτη του Ammon, *De Dionysii fontibus*.

του χρόνου δεν καθιστά οπωσδήποτε ξεπερασμένες και αντιεπιστημονικές τις εργασίες παλαιότερων δεκαετιών ή και αιώνων. Οι σχολιασμένες εκδόσεις του W. Rhys Roberts¹² εξακολουθούν να είναι χρήσιμες για τον μελετητή του έργου του Διονυσίου, ενώ η μονογραφία του S. F. Bonner παραμένει έργο αναφοράς.

δ. Σύντομη ανάλυση των μερών που συνθέτουν την παρούσα εργασία

Τρία Μέρη διαρθρώνουν την ανά χείρας μελέτη. Το Πρώτο Μέρος αποτελείται από δύο ενότητες και έχει εισαγωγικό κυρίως χαρακτήρα. Η πρώτη ενότητα, με θεματικό κέντρο τον βίο και το έργο του Διονυσίου, απαρτίζεται από υποενότητες που εξετάζουν με σύντομο και περιεκτικό τρόπο ζητήματα γύρω από την μετάβαση του Διονυσίου στην Ρώμη, την εκεί επαγγελματική και πνευματική του δραστηριότητα, την λατινομάθειά του, την αδρομερή παρουσίαση του συγγραφικού του έργου. Τα βιογραφικά στοιχεία που παρέχονται περιλαμβάνουν ουσιώδεις πληροφορίες για το περιβάλλον μέσα στο οποίο έδρασε ο Αλικαρνασσεύς και για την κατανόηση τόσο της διδακτικής όσο και της συγγραφικής του δραστηριότητας. Η παρουσίαση της εργογραφίας του Διονυσίου περιορίζεται στην παράθεση βασικών στοιχείων και δεν επεκτείνεται σε λεπτομέρειες.

Την γενική θεώρηση της πρώτης ενότητας διαδέχεται η ειδική θεώρηση της δεύτερης, η οποία λειτουργώντας ως προάγγελος του Δεύτερου Μέρους εξετάζει κυρίως το ρητορικό σύστημα του Διονυσίου, στο οποίο κατεξοχήν εδράζεται η λογοτεχνική κριτική του. Τόσο ο *πραγματικός τόπος* όσο και ο *λεκτικός τόπος* με τις υποδιαιρέσεις τους: *έκλογή τῶν ὀνομάτων, σύνθεσις τῶν ὀνομάτων, σχήματα, ἀρεταὶ τῆς λέξεως, χαρακτήρες τῆς λέξεως*, αναπτύσσονται διεξοδικά για πρώτη φορά, όπως προκύπτει από τον σχετικό έλεγχο, στην ελληνική βιβλιογραφία, ακολουθώντας κυρίως το τριαδικό σχήμα: προτάσσονται πληροφορίες για την προέλευση, την σύσταση και την σημασία του συστήματος, ακολουθεί ο τρόπος αξιοποίησής του από τον Διονύσιο και έπεται η χρήση του όσον αφορά την κριτική που ασκεί ο Αλικαρνασσεύς στον Δημοσθένη. Στην δεύτερη ενότητα εντάσσεται επίσης η πραγμάτευση του θέματος της *ὑποκρίσεως* και του *ῥυθμοῦ*, σε σχέση, βέβαια, με τον Δημοσθένη. Η ενότητα ολοκληρώνεται με την καταγραφή των συμπερασμάτων.

12. *Literary Letters* και *On Literary Composition*.

Το Δεύτερο Μέρος της εργασίας συνιστά την συστηματική εξέταση του θέματος, στηρίζεται αποκλειστικά στην ανάλυση χωρίων του κειμένου του Διονυσίου και το συγκροτούν τρεις ενότητες. Στην πρώτη αναλύονται εδάφια στα οποία ο Αλικαρνασσεάς κρίνει θετικά τον Δημοσθένη, παρουσιάζοντάς τον να υπερέχει άλλοτε μαζί με άλλους ρήτορες, άλλοτε σε σύγκριση με συγκεκριμένους ρήτορες και άλλοτε καθολικά έναντι όλων των ομοτέχνων του. Η δεύτερη ενότητα καταγράφει και αξιολογεί όσα χωρία από τα έργα του Διονυσίου περιέχουν ή φαίνεται να περιέχουν στοιχεία «αντιδημοσθενικής κριτικής», δηλαδή χωρία όπου ο κριτικός από την Αλικαρνασσό επισημαίνει αδυναμίες και ψεγάδια στο ρητορικό έργο του Δημοσθένη. Στην τρίτη ενότητα επιχειρείται η διμερής αξιολόγηση του Διονυσίου πρωτίστως ως κριτικού του Δημοσθένη και δευτερευόντως ως κριτικού της λογοτεχνίας γενικότερα. Στο τέλος των δύο πρώτων ενοτήτων καταγράφονται τα σχετικά συμπεράσματα.

Η εργασία κλείνει με το Τρίτο Μέρος, το οποίο είναι –ως συνήθως– τεχνικό αλλά απαραίτητο λόγω της χρησιμότητάς του για τον αναγνώστη. Στο επίμετρο επιχειρείται μία προσέγγιση του προβλήματος της διμερούς ή τριμερούς δομής του *Περὶ τῆς Δημοσθένους λέξεως* και μεταφράζονται τα κύρια σημεία του έργου. Στις πηγές καταγράφονται οι εκδόσεις των έργων του Διονυσίου αλλά και των Ελλήνων και Λατίνων συγγραφέων, από τις οποίες προέρχονται τα παραθέματα. Ο πίνακας των βραχυγραφιών αναπαράγει κατά το μεγαλύτερο μέρος τον κώδικα που έχει καθιερωθεί από το περιοδικό *L'Année Philologique*. Η βιβλιογραφία περιλαμβάνει το σύνολο των φιλολογικών εργασιών που είχα στην διάθεσή μου και στις οποίες παραπέμπω στις υποσημειώσεις. Ακολουθούν αναλυτικά ευρετήρια, κατανεμημένα κατά: α) χωρία Διονυσίου, β) χωρία Δημοσθένη, γ) χωρία άλλων Ελλήνων συγγραφέων, δ) χωρία Λατίνων συγγραφέων, ε) νεότερους συγγραφείς και ερευνητές, στ) ονόματα, έννοιες και θέματα, και ζ) αρχαίες λέξεις. Οι περιλήψεις, τέλος, συνοψίζουν με περιεκτικό τρόπο τα κύρια σημεία της μελέτης.

ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΛΙ-
ΚΑΡΝΑΣΕΩΣ ΤΑ ΕΥΡΙΣΚΟ-
ΜΕΝΑ, ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΤΕ ΚΑΙ ΡΗ-
ΤΟΡΙΚΑ, ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ.

DIONYSII HALICAR-
NASSEI SCRIPTA QUAE EX-
STANT, OMNIA, ET HISTORICA,
ET RHETORICA.

Ex veterum librorum auctoritate, doctorumq; hominum animaduersio-
nibus, quamplurimis in locis emendata & interpolata; cum Latina
versione ad Græci exemplaris fidem denuo sic collata & conformata,
vt plerisque in locis sit plane noua.

Addita fragmenta quædam, cum Glareani Chronologia, & duplici ap-
pendice. Additæ etiam Notæ, quibus de vtriusq; textus vel emen-
datione vel explanatione agitur.

Adiecti præterea duo locupletissimi rerum & verborum **INDICES**; al-
ter, Græcus; alter, Latinus.

Opera & studio Friderici Sylburgii Veterensis.

FRANCOFVRDI
Apud heredes Andreae Wecheli,

MDLXXXVI.

Cum S. Cæs. Maiestatis privilegio ad sexennium.

ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΛΙΚΑΡΝΑΣΕΩΣ ΤΑ ΕΥΡΙΣΚΟΜΕΝΑ, ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΤΕ ΚΑΙ ΡΗΤΟΡΙΚΑ, ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ,
DIONYSII HALICARNASSEI SCRIPTA QUAE EXTANT, OMNIA, ET HISTORICA, ET RHETORICA,
Opera & studio Friderici Sylburgii Veterensis, Apud heredes Andreae Wecheli, Francofurdi, 1586.